

L'ARRIBADA DEL CINEMA A VALLS

Josep Martí i Baiget

1897-1907, de l'escepticisme a una necessitat social

Per un conjunt de circumstàncies, que no han estat encara suficientment estudiades, tot sembla indicar que Valls va patir, durant la segona meitat del segle XIX, una profunda crisi econòmica i social, que va desplaçar la ciutat del lloc capdavanter que ocupava a Catalunya, en el terreny industrial i demogràfic, a una posició de segona fila, cada cop més reculada i circumscrita a un àmbit de restringida influència regional. Dels més de 16.000 habitants que tenia el 1842 (concretament, 16.084),¹ passarà a tenir-ne 12.501 l'any 1905,² continuant la pèrdua de població en un estira i arronsa irregular, que impedirà, de fet, que, fins a la dècada dels seixanta de la present centúria, no iniciï la recuperació demogràfica.⁵

Hom estava convençut que, amb l'arribada del ferrocarril, el 1883, Valls emprendria un nou rumb que portaria la ciutat a recuperar la confiança en si mateixa, i a tornar a ocupar el lloc que havia perdut. Però aquest revifament, amb el pas dels anys, no s'acabava de confirmar. Les gairebé dues dècades que separen l'arribada del ferrocarril de la fi del segle, no representaran cap transformació substancial de la ciutat. Urbanísticament, per exemple, la gran obra, en permanent construcció durant dècades, és el passeig que ha d'enllaçar l'estació del ferrocarril amb el nucli urbà, obra que no s'acabarà de completar fins a ben entrat el nou segle. Cal fer constar, no obstant això, que aquests darrers anys del segle XIX veuran com s'aixeca la construcció més emblemàtica de la ciutat, el campanar de l'església de Sant Joan, i la reedificació de la façana de la Casa de la Vila, ambdues obres acabades, curiosament, l'any de l'arribada del cinema a Valls: el 1897.

Les societats i el cafès

A les acaballes del segle XIX, els vallencs dedicaven una part important del seu temps a la diversió i a l'esplai, a través de les aleshores anomenades societats de «recreo». Arribada la darrera dècada del segle, les societats més potents i amb més presència i activitat social eren, bàsicament, la Societat Coral Aroma Vallenca (fundada el 1861), el Centre de Lectura (1862), el Casino de Valls (1863), el Centre d'Unió Republicana (1886) –més conegut com «El Cassinet»–, el Círcol Tradicionalista (1890), i el Club Velocipedista (1897), impulsor de la molt probablement primera gran instal·lació esportiva de Valls –un velòdrom, a la vora de la finca anomenada La Vallvera.⁴ Aquestes societats disposaven d'espaisos i elegants locals, amb sala de cafè –on la tertúlia ocupava el lloc preeminent–, sala de jocs, sala de ball i, fins i tot en alguns casos, sala d'espectacles i biblioteca, cosa que els permetia desenvolupar una intensa activitat per als seus associats.

Aquí el hombre se asocia con el hombre para casi todo, para hacer política, para distraerse, para defender sus intereses de la fuerza absorbente de otros centros; dando por resultado esa porción de sociedades... que en Valls constituyen ya núcleos de fuerza perfectamente regulados con vida propia, con entera independencia, y encarriladas á un fin determinado. Para probar lo que queda dicho basta fijarse en que existen en Valls 16 sociedades arrojando entre todas un total de 4000 asociados...⁵

Hi havia, a més, els anomenats cafès, entre els quals destacaven l'Ibèric i el Vallense, al carrer de la Cort; el del Comerç, a la plaça Prim (El Pati); el Suís i el del Teatre, al raval

dels Caputxins (avui carrer Jaume Huguet), i el de Giró i el Salón Novedades, al carrer Nou. Des de l'òptica d'avui, la definició d'aquests locals s'aproximaria més a la que podria anar a cavall entre una sala de festes, un cafè concert i un cabaret, que no pas a l'actual cafeteria. En aquests cafès es desenvolupaven tot un conjunt d'espectacles i activitats com sarsuela, sessions d'il·lusionisme, ball bàsicament durant la temporada de carnaval, la fira de maig, la festa major i la fira de setembre –tot i que fora del carnaval, algunes societats preferien fer els balls en un envelat, que sempre resultava més espaiós, i que s'acostumava a plantar a l'espai que ocupa l'actual plaça del Quarter, que durant aquells anys es començava a urbanitzar–, concerts, exhibicions de forçuts, equilibristes, etc. A més dels espectacles, oferien a la seva clientela joc, beure i menjar. Aquests establiments acostumaven a ser molt espaiosos, i en alguns casos ocupaven diverses plantes en un mateix edifici.

Les actuacions que es portaven a terme en aquest conjunt de locals sovint es feien primer a les societats, amb entrada restringida als socis, i després passaven als cafès, on les sessions, lògicament, eren públiques. Vull fer un incís en una activitat concreta que es va portar a terme durant el mes d'abril de 1896, un any abans de l'arribada del primer cinematògraf a la ciutat. Em refereixo concretament a unes audicions fonogràfiques. El fonògraf s'havia començat a comercialitzar des de feia una dècada, i ja aleshores era conegut pels vallencs. Ara n'arribava un model

realmente muy superior á cuantos se habían visto en esta población. Hasta ahora no se habían visto más que aparatos rudimentarios, el modelo primitivo: el de hoy reúne todas las perfecciones introducidas en dicho maravilloso aparato, el que ha dado a Edisson mayor gloria y toda su popularidad. Escusado es decir que durante toda la noche de ayer y mañana de hoy, se han dado series continuas de audiciones, siendo siempre ocupados los diez receptores que tiene el aparato. Puede decirse pues, que hasta ahora no se conocía en Valls dicho prodigioso invento.⁶

Crec que cal advertir que el successor del fonògraf, el gramòfon, encara no s'havia comercialitzat i, per tant, estariem parlant de l'aparell que reproduïa el so a partir d'una gravació sobre una superfície cilíndrica, i no plana, com ho serà el disc del gramòfon. L'expectació davant d'aquestes audicions va ser notable, com ho demostren el fet que l'aparell s'anés passejant per les societats i els cafès, i pel ressò que va tenir a la premsa local. Primer es van fer al Casino de Valls, i després, al Centre de Lectura, al Cafè del Comerç, al Círcol Tradicionalista, etc.

És important fer notar que en aquest final del segle XIX en què estem situats, l'activitat que avui, a finals del segle XX, atreu més massivament l'atenció de la nostra societat, les

competicions esportives d'equip, no existien. Hem parlat molt de passada de la constitució, el 1897, del Club Velocipedista, dedicat bàsicament a les excursions en bicicleta dels elements joves de les classes benestants de la societat val·lenca, però cal tenir en compte que tant el futbol, com el bàsquet, per citar els dos esports que actualment mouen més aficionats, encara no havien fet acte de presència a casa nostra.

Durant l'estiu, les diversions dels vallencs variaven substancialment. Potser podríem parlar, fins i tot, d'una diversió més participativa, en el sentit que facilitava més obertament la presència de les dones i de les capes socials més populars, que durant l'any no tenien fàcil l'accés a les societats i als cafès. Durant l'estiu els centres d'atracció més significatius eren els jardins de la Violeta, –on a partir del mes de maig hi sovintejaven els balls i els concerts– el Mas Miquel i els banys de mar i les curses de braus a Tarragona.

El Teatre Principal

He parlat de les societats i dels cafès com els motors que omplien a diari les hores que els vallencs podien dedicar a la diversió i a l'esbarjo. Ara bé, des de finals del 1850, el local que representava millor la vida social dels vallencs, era, sens dubte, el Teatre Principal. L'activitat que es va desenvolupar al Teatre Principal durant els darrers anys de la passada centúria, no diferia gaire de la que s'hi feia durant les dècades anteriors. Fins aleshores, la programació que els empresaris que llogaven el Teatre hi portaven a terme, tenia una cadència previsible en funció del pas de l'any, i depenent del caràcter de la companyia contractada. Una companyia –lírica, comicolírica, comicodramàtica o dramàtica–, acostumava a fer una temporada d'uns dos o tres mesos, d'octubre a primers de gener, o de la Candela a Pasqua, amb funcions els dijous, els dissabtes i els diumenges –aquest dia, tarda i nit. Més esporàdicament també hi feia estada alguna companyia d'òpera. La resta de l'any hi destacava la temporada de ball de carnaval, alguns concerts i la presència periòdica d'activitats més o menys singulars.

El 1897 va començar amb sarsuela, interpretada per una companyia lírica dirigida per Ramon Austrich, director de l'orquestra val·lenca La Familiar, que hi va actuar fins al dia 7 de febrer. El dia 18 de febrer iniciava les representacions la companyia comicolírica de Julia Gómez, que les va perllongar fins al diumenge 14 de març.

La premsa anunciava per al dia 1 d'abril el debut de «la compañía infantil de que forma parte la celebrada triple en miniatura, niña de 10 años Pilar Mateus...»⁷ Les companyies

infantils, tot i que feien estades molt curtes –en aquest cas, quatre dies–, acostumaven a tenir una gran popularitat entre els vallencs, que assistien massivament a aquestes funcions a contemplar bocabadats i entusiasmatats les sorprenents habilitats dels petits intèrprets.

El dia 13 de maig feia el seu debut la companyia dirigida pel dramaturg Antoni Ferrer i Codina, en què destacava la presència de la primera actriu dels teatres Romea i Novetats de Barcelona, Carme Parreño, la primera a interpretar la Marta⁸ de *Terra Baixa* de Guimerà, estrenada el dia 7 de febrer a Tortosa,⁹ i que a Valls es representava per primera vegada el dia 23 de maig de 1897. El dia 7 de juny, dilluns de Pasqua, acabarà la temporada.

L'arribada del cinema: 19 de març de 1897

En aquest marc, va tenir lloc l'arribada del cinema a Valls. S'anunciava de la manera següent:

DOS UNICAS REPRESENTACIONES DEL GRAN ESPECTACULO DE MODA Sorprendente acontecimiento. Éxito extraordinario. EL CINEMATOGRAFO ó la fotografia viva. Último modelo perfeccionado. El mas claro y el de mas naturales movimientos en los personajes y objetos que se presenta en tamaño natural. Efecto sorprendente. Sobrenatural adelante. Copia exacta de la realidad. Más de 100.000 personas y objetos animados desfilan á la vista de los espectadores. Se exhibe actualmente en París, Londres, Viena, Roma, San Petersburgo, Madrid y otras importantes ciudades europeas causando el asombro de todos los públicos.¹⁰

Feia poc més d'un any que s'havia presentat a París, i només tres mesos que ho havia fet a Barcelona. La premsa vallenc, contràriament al que sembla que es podia esperar, no va posar gaire entusiasme a donar la benvinguda al nou invent:

Mañana en nuestro teatro se dará una funcion extraordinaria para dar á conocer en ésta ciudad "El Cinematografo", perfeccionamiento de la fotografia viva y animada que ha venido siendo desde hace un año la grande atraccion del público de Madrid y Barcelona.

Además el notable cantante excéntrico portugués Mr. Charles Lamas dará á conocer su celebrada habilidad en la imitación de los sonidos de la naturaleza y de los instrumentos musicales, originalidad que le ha valido el aplauso de los más importantes teatros de España.

Parece que para completar el programa se pondrán en escena dos bonitas zarzuelitas.¹¹

La crònica de l'esdeveniment, tot i no ser indiferent, tampoc deixa entreveure cap engrescament:

El Cinematógrafo dado á conocer anoche en nuestro teatro reune todas las condiciones que se admiran en los instalados en locales ex-profeso de Madrid y Barcelona. Salvó algunos cuadros en que apareció borrosa y excesiva la trepidación, defectos inherentes al carácter interino de la instalación, en los demás estuvo á la altura de los mejores.

Como no tenemos la pretension de descubrir el Mediterraneo, no describiremos el espectáculo que son muchos los vecinos de Valls que han visto ya en Barcelona y otras capitales y que hoy gozan ya de relativa popularidad. La ilusión es la de una fotografia en la que aparecen seres y objetos de tamaño natural y con sus movimientos naturales. Ya como si dijéramos los llamados cuadros disolventes producidos por la linterna mágica, en que el dibujo y pintura generalmente groseros estan sustituidos por la copia exacta, fotográfica, de la realidad, y viva y animada como es ella merced al gran número de "instantaneas" que rápidamente cruzan ante la vista reproducidas y ampliadas en la tela.

La entrada, casi un lleno, pues solo quedaron en taquilla los palcos extremos. Mañana por segunda y última vez se daran á conocer dichos cuadros en nuestro teatro.¹²

Realment contrasta aquesta crònica amb la que es feia un any

abans sobre el fonògraf, i ens crida l'atenció que es digui que «no describiremos el espectáculo (puesto) que son muchos los vecinos de Valls que (lo) han visto ya en Barcelona y otras capitales y que hoy gozan ya de relativa popularidad.»

Si *La Actualidad* li donava aquesta benvinguda, l'altre periòdic, *El Progreso Vallense*, el rebia més aviat a la defensiva, i es limitava a donar-ne, el dia 21 de març, una gasetilla prou significativa, en què sembla deixar entreveure un temor davant la competència que pot representar el cinema per al teatre:

Mientras la notable compañía de zarzuela que dirigia el señor Daina se ha tenido que ausentar de esta población por falta de concurrencia en el teatro Principal, con el nuevo espectáculo de la fotografía viva y el excentrico cantante Mr. Charles, se ve aquel coliseo completamente atestado de espectadores. ¡Vaya un contraste!

El programa de la presentació, el dia 19 de març de 1897, es dividia en quatre parts. La primera part, que consta en el programa com «Sinfonia», consistia en la interpretació de peces musicals per part d'una orquestra, i era molt freqüent abans d'iniciar les representacions teatrals. La segona part era ja la presentació del cinematògraf, i va consistir en la projecció de les pel·lícules següents, aleshores anomenades quadros:

- 1º Los luchadores. 2º Un almuerzo en familia. 3º La Plaza de la República de París. 4º Una noche toledana. 5º Un minué en el reinado de Luís XIII. 6º Gran simulacro de una carga de caballeria. 7º Un mercado en Marsella. 8º Entrada del Czar en París.¹⁵

La tercera part va consistir en l'actuació del «notable cantante excentrico sin rival en Europa MR. CHARLES LAMAS.»¹⁴

En la quarta part, també dedicada al cinematògraf, es van projectar:

- 1º Una noche terrible. 2º Llegada de un tren á la Estacion de Batignolles. 3º La disputa de un cochero. 4º Llegada del Czar al puerto de Scherbour. 5º Un baile de niños. 6º Las lavanderas. 7º Varios niños jugando al paso. 8º La Luie Fuller (ó sea la verdadera serpentina).¹⁵

Els preus eren els mateixos que regien per a les funcions de teatre, és a dir, 5 pessetes les llotges de platea sense entrada, 1 pesseta la butaca amb entrada, 75 cèntims el seient d'amfiteatre amb entrada i 50 cèntims l'entrada general.

La segona funció, que va tenir lloc el diumenge dia 21, va ser lleugerament diferent. En aquesta ocasió el programa es va dividir en sis parts. La primera va ser idèntica a la del dia de Sant Josep. En la segona «por primera y única vez en esta población, se presentará la maravilla del siglo XIX, el último adelanto de la fotografía fija, gran modelo non plus ultra EL PANFOTOSCOPIO», amb què es van exhibir 59 imatges fixes de diferents ciutats del món. Després es va interpretar la sarsuela en

un acte *El Lucero del Alba*. Tot seguit es va repetir l'actuació de Mr. Charles Lamas, i a continuació es van projectar

- 1º La Plaza de la República de París. 2º Un baile de niños. 3º El baño de una parisien. 4º Una tempestad en alta mar. 5º Una noche toledana. 6º El gran can can. 7º Llegada del presidente de la República Francesa al castillo de Versailles. 8º El gabinete de una Parisien. 9º Desfile de un regimiento de caballeria en Campaña. 10º La serpentina en colores.¹⁶
- Es va tancar la vetllada amb la representació d'una altra sarsuela en un acte, *¡Viva mi niña!*

El fet que en aquest segon dia s'haguessin

representat dues sarsueles curtes, em fa suposar que aquest és l'origen de la confusió que, fins al moment present, molts dels autors que han escrit sobre l'arribada del cinema a Valls hagin fet constar, erròniament, que les primeres projeccions es van oferir a l'intermedi d'una sessió de sarsuela, cosa que restava una substancial importància a l'esdeveniment. En aquest sentit hem pogut llegir:

El dia 19 de març de 1897, concretament en la festivitat de Sant Josep, en ocasió de presentar-se una companyia de sarsuela, s'anuncià que per primera vegada a Valls es podria contemplar un espectacle nou, predestinat a captivar l'atenció de les multituds. Efectivament, en l'entreacte de les representacions d'aquelles jornades, el públic vallenc pogué conèixer el cinematògrafo...¹⁷ «Fou en ocasió d'un interval entre

dues sarsueles, el dia de Sant Josep de 1897, que es projectaren al Teatre Principal les primeres pel·lícules a Valls...»¹⁸ «A l'intermedi d'una sessió de teatre que s'oferia al Principal, novament tingué lloc la projecció d'unes pel·lícules seguint la línia d'introducció d'aquest nou espectacle. Era la diada de Sant Josep, 19 de març...»¹⁹ «Com dèiem, a Valls es presentà el cinematògraf el 1897, com si fos un entrepà entre dues sarsueletes...»²⁰

A partir d'aquella data, les projeccions de cinema a Valls aniran sovintejant. Fins al 1905, aquestes projeccions es van fer en barraques de fira instal·lades a la plaça de Prim o bé a la Font de la Manxa i, més excepcionalment, al Teatre Principal durant els dies de les fires o de la festa major, tot i que els que allargaven més l'estada a Valls eren els cinematògrafs que s'instal·laven pels volts de Nadal. Així, a finals de novembre de 1898 se'n posa un a la plaça de Prim que hi farà estada tot el mes de desembre, i els mesos de gener i febrer del 1899. Sorpren que *El Progreso Vallense*, que s'havia pronunciat amb una

SALA VALLS

CINEMATOGRAF

PROGRAMA MONSTRUO

PELS DIAS DE LA

FIRA DE VALLS

* * * * *

ESTRENA de la gran pel·licola
única á Espanya,

FESTA CATALANA

**ELS XIQUETS
DE VALLS**

fent els castells

ESTRENA del gran

Viatje en tren pels Alps

Grandios ESTRENA de la pel·licola de riurer,

certa reserva quan es va fer la primera presentació, ara s'expressi tan favorablement:

Causa admiración y es aplaudido diariamente por nuestro público el Cinematógrafo perfeccionado, instalado en la céntrica plaza de Prim, cuyas audiciones, que en los días laborables tienen lugar de las 4 de la tarde á las diez de la noche, y en los festivos hasta las once, se ven estas sumamente concurridas gustando extraordinariamente los cuadros "D. Juan Tenorio", "Artilleros á Cuba", "Salida de una iglesia", "Baños de mar", "Llegada de un tren á Vilafranca", "Un baile sevillano", y "Una riña de cuatro mujeres interrumpida por un perro", todos los cuales resultan tan perfeccionados que solo falta darles el colorido, para que la fotografía animada sea el acabóse de la ciencia contemporánea que tantos desvelos como felices inventos se deben en el presente siglo al sabio Edison.

No es de extrañar, pues, que el propietario sig. Francisco Taburet pase no solo las fiestas de Navidad en esta población con su hermoso Cinematógrafo, sino que sea mucho mas duradera su estancia aquí. El público lo celebrará puesto que con sólo 50 o 20 céntimos pasa un buen y agradable rato.²¹

Crida l'atenció la menció d'Edison, a qui s'atribueix l'invent del cinematògraf. De fet, a finals del segle passat era l'inventor més famós i popular, i les seves innovacions en el cinematògraf, des de la presentació del seu kinetoscop el 1891, caminaren paral·leles a les de Louis Lumière. El canvi d'actitud de la premsa segurament era

degut a les innovacions permanents que anaven incorporant els nous cinematògrafs que es presentaven, que milloraven progressivament la imatge resultant. De totes maneres es fa difícil imaginar els paràmetres amb què la gent de la fi del segle XIX podia jutjar l'aparició del cinema, i l'impacte que els hi va produir. Els primers anys del segle XX, la presència de cinematògrafs a Valls, amb més o menys fortuna, amb més o menys estada, s'anava succeint i ampliant inexorablement. El Gran Cinematógrafo Universal, el Cinematógrafo Aurora, el cinematògraf Polak, el Cinematógrafo Moderno, el Gran Cinematógrafo Panorámico, etc. Molts d'aquests cinematògrafs, com les companyies líriques o dramàtiques, sovint arribaven a la ciu-

tat precedits pel ressò de l'èxit o el fracàs obtingut en les veïnes ciutats de Tarragona o Reus. Mentrestant, al Teatre Principal les projeccions freqüentaven amb més assiduitat -el 1904, el 1905 i el 1906. Sempre amb cinematògrafs de temporada, que en el fons anaven temptejant la situació de cara a la implantació definitiva.

Obre les portes la Sala Moderna

SALA MODERNA

CALLE NUEVA

Cinematógrafo

Sesiones todos los días laborables, excepto los viernes, por la noche y los días festivos, tarde y noche.

Hoy Jueves día 20 de Diciembre de 1906
Variado programa

Además de las películas que mas éxito han obtenido en las sesiones anteriores, entre ellas la tan celebrada

EL HIJO DEL DIABLO

se exhibirán algunas nuevas entre ellas la bellísima

MARINO PIRATA

PROGRAMA

1. Baño forzado.
2. Día desgraciado.
3. Marino Pirata.
4. El hijo del diablo.
5. Sediento insaciable.
6. Peripecias del señor Cuernas.

Entrada general 15 cénts. Preferencia 25 cénts.

Abonos de 100 entradas generales.	10 pías.
id. id. 50 id. id.	5 pías.
id. id. 50 id. preferencia	10 pías.

A partir del 1906 els fets es precipiten. El 14 d'abril, l'empresa del Teatre Principal convidava a un «ensayo oficial de exhibición de películas con el nuevo Cinematógrafo panorámico...» El mes d'octubre un veí de Barcelona, Jaume Canals Colom, demana autorització a l'Ajuntament per instal·lar una barraca destinada a exhibicions

cinematogràfiques en esta ciutat y en el centro de la plaza de Prim, por el tiempo de un año, ó, en caso de serle denegada para ello la autorización competente, en el Arrabal de Capuchinos, y en el sitio conocido por Font de la Mancha, de conformidad y con sujeción al diseño que acompaña, interesando que el tiempo de duración del permiso, fuese el de cinco años.²²

Finalment, el dia 8 de desembre de 1906 obren les portes a Valls la primera sala destinada a la projecció regular de pel·lícules.

La "Sala Moderna", así llamada en adelante, ha sido nuevamente decorada, con verdadero gusto, y los aparatos adquiridos para las proyecciones así como las películas son la última palabra en la perfección de tan sorprendente invento.²³

El dia 15 de desembre, el periòdic local *La Crónica de Valls* publicava la crònica següent de la inauguració:

El sábado pasado fue abierta al público la "Sala Moderna", sita en la calle Nueva, y en el local donde estuvo instalado años atrás el "Salón Novedades". La "Sala Moderna" está destinada á exhibiciones de cinematógrafo, celebrándose sesiones todos los días de la semana, á excepción del lunes. El nuevo cinematógrafo fué del agrado del público, pudiéndose asegurarse que no existe otro mejor en ninguna capital.

Las películas se variaran todas las semanas, exhibiéndose las de más éxito y novedad. Auguramos á

chistosa», etc. El fet que les cròniques de la premsa no fossin massa detallades sobre el contingut de les sessions cinematogràfiques, dificulta, quan no hi ha el programa de la sessió, que es pugui determinar quines eren les pel·lícules projectades, i quan el programa no porta data difícilment es pot saber quan es va fer aquella sessió. En aquesta situació hi trobo la que podria ser la primera pel·lícula feta sobre un tema vallenc, que porta per títol «Festa Catalana. Els Xiquets de Valls fent els castells».⁵⁰ projectada a la Sala Valls, «pels dies de la Fira». Sense haver trobat cap altra referència a aquesta pel·lícula, m'atreveixo a datar la projecció el 1907, per la composició tipogràfica del programa, similar a altres d'aquest any, perquè s'anuncia com «la gran pel·lícula única á Espanya», i pel fet d'haver-hi constància que l'any següent se'n va projectar una que s'anunciava com «Festa Major de Vilafranca de 1907, ab los XIQUETS DE VALLS».⁵¹

Després de la Festa Major de Sant Joan, els cinematògrafs descansaven fins a primers de setembre, en què reobrien les portes. Al setembre de 1907, la Sala Moderna del carrer Nou ja no va tornar a obrir. El seu lloc el va ocupar, a partir del mes de desembre de 1907, el cinematògraf anomenat Palau Recreatiu. El dia 5 de desembre de 1908, el lloc d'aquest era ocupat pel Cine Valls.

Després vindrà el Salón Doré, més tard anomenat Apolo. I el Novedades. I el Cinema Valls, etc.

JOSEP MARTÍ I BAIGET

¹OLIVÉ I COMPTE, Josep M. «L'estructura social i demogràfica», a: *Panoràmica vallenga contemporània*, IEV, Valls, 1986, p. 79.

²Arxiu Municipal de Valls (AMV). Actes Municipals. 31 de desembre de 1903.

³Josép M. Olivé i Compte. Ídem.

⁴*La Actualidad*, 20 de maig de 1897.

⁵PEDRERO CABALLERO, Emilio. *Guia de Valls y su partido*, Tip. «La Catalana» de E. Castells, Valls, 1900.

⁶*La Actualidad*, 22 d'abril de 1896.

⁷*La Actualidad*, 29 de març de 1897.

⁸Em refereixo a la versió catalana, ja que *Terra Baixa* s'havia estrenat primer en castellà a Madrid.

⁹CURET, Francesc. *Història del Teatre Català*, Ed. Aedos, Barcelona, 1967, p. 250.

¹⁰AMV, Fons BOFARULL, F. Programa.

¹¹*La Actualidad*, 18 de març de 1897.

¹²*La Actualidad*, 20 de març de 1897.

¹³AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.

¹⁴AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.

¹⁵AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.

¹⁶AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.

¹⁷CASTELLS I OLLER, Eduard. «Els cent anys del Teatre Principal», a: AA.VV. *Monografies Vallenques*, IEV, Valls, 1967, p. 179.

¹⁸SECALL I GÜELL, Gabriel. *Els antics carrers de Valls*, IEV, Valls, 1989, p. 89.

¹⁹VENTURA I SOLÉ, Joan. «La vida cultural, artística i recreativa a Valls. 1891-1899», a: *Cultura*, (desembre 1991).

²⁰ALTÈS I SERRA, Pere. «El cinema a Valls», a: *Cultura*, (abril 1994).

²¹*El Progreso Vallense*, 11 de desembre de 1898.

²²Arxiu Històric Comarcal de Valls (AHCV). Fons Ajuntament de Valls. Obres particulars, 1905-1908.

²³*La Crònica de Valls*, 1 de desembre de 1906.

²⁴*La Crònica de Valls*, 29 de febrer de 1906.

²⁵*La Veritat*, 9 de març de 1907.

²⁶AHCV, Fons Ajuntament de Valls, Obres particulars, 1905-1908.

²⁷AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.

²⁸*La Veritat*, 9 de febrer de 1907.

²⁹*La Veritat*, 25 de maig de 1908.

³⁰AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.

³¹AMV, Fons F. BOFARULL, Programa.